

ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ՎԱՆԱԿԱՆ
ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԱՐԹՕՆՔԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ
(ՎԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉՆԵՐ)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿ
ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՆԿՈՒՄ

Պատմական աղբիւրները իսկապէս մօայլ գոյներով կը ներկայացնեն Հայաստանի ԺԵ-ԺԷ դարերու միջեւ զետեղուող ժամանակաշրջանը. քաղաքական, եկեղեցական, կրօնական, մշակութային եւ ընկերային ընդհանուր իրավիճակը չափազանց խռով է, անկայուն եւ անբարենպաստ, լի պատերազմական աւերումներով եւ բարքերու բազմատեսակ քայքայումներով:

Որ տագնապնեւ ապրեցան Հայ Եկեղեցին եւ անոր հաւատաւոր սպասաւորները:

ԺԵ. դարու պատմիչ՝ Թովմաս Վրդ. Մեծոփեցին (վախճանած 1446ին) Հայաստանի վերաբերող պատմական իր վկայութիւններուն համար մեկնակէտ ունի 1386 թուականը, երբ թաթարներու խուժումով Հայաստանի մէջ սկիզբ կ'առնէին աւերումներ, կեղեքումներ եւ կոտորածներ: Ականատեսի վկայութեամբ կը նկարագրէ 1387-8ի ջարդերը եւ գերեվարութիւնները լենկթիմուրեան ոյժերու կողմէ: Համատարած բնոյթ ունեցած են Լենկթիմուրի կողմէ գործադրուած անմարդկային հալածանքները:

Թաթարներու, Թուրքերու եւ Քիւրտերու զօրակից կը դառնան սովը, թշուառութիւնը եւ համաճարակային հիւանդութիւնները:

«Բայց ո՞վ կարէ պատմել գթիւ գերեացն եւ զսպանումն անմեղացն. այլ Աստուած միայն որ ստեղծ գամեմայն եւ թուէ գամեմեան, զի լցաւ աշխարհ ամեմայն գերութեամբ Հայոց. մեռան քահանայք եւ աշխարհականք, հաւատացեալք եւ անհաւատք:

Եւ այս ամեմայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց, մանաւանդ ի ծուլութենէ կարգաւորաց եւ կարգաթող խաբերայից...: Աւա՛ղ եւ եղուկ ամեմայն Հայոցս, զի աւերեցաւ ամեմայն երկիրս. զի յԱրեւոյ մինչեւ ի տունն Վրաց եւ մինչ ի Կուր գետն Ադուանից շաղախեցաւ արեամբ անմեղաց երկիր ամեմայն չարչարանօք, սպանմամբ եւ գերութեամբ: ...եւ եկն սով սաստիկ յաշխարհս մեր եւ տարածեցաւ յամեմայն տեղիս զի կերան զշուսն եւ զկատուս, խորովէին զուստերս եւ դստերս. այր՝ զկիմն եւ կիմ՝ զայրն սպանանէին զմիմեանս եւ ուտէին եւ ոչ յագեմային եւ յետոյ իմեմանք մեռանէին: Զի ոչ կարեմ պատմել զդառնութիւնս մեր զոր տեսաք աշօք եւ լուաք ականջօք. զի ջնջեցաւ մարդկութիւնս, մանաւանդ Հայկազեան գաւառիս»¹:

Թովմա Վրդ. Մեծոփեցիէն ունինք նաեւ Կաթողիկոսական Աթոռը Սիսէն էջմիածին փոխադրելու գաղափարին կողմնակից «Յիշատակարան» կոչուած հակիրճ գրութիւն մը, ուր ուշադրաւ վկայութիւններ ունի նոյն ժամանակաշրջանի հայ եկեղեցական կեանքի ողբերգական իրավիճակի մասին:

Հայ եկեղեցականութեան ջախջախիչ մեծամասնութիւնը հոն կը ներկայացուի միւրեւոյն ըլլալ աշխարհիկ վայելքներու, ընչաքաղցութեան, արծաթսիրութեան եւ զանազան ապականութիւններու մէջ. եկեղեցական-կրօնական զեղծումներ, բարոյական քայքայումներ, վաճառականութիւն, կաշառակերութիւն...- «Անառակութեամբ եւ արքեպիսկոպոս եւ պիղծ վարուք շրջէին»²:

Թ. Մեծոփեցի Վարդապետը միակը չէ այս ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական, եկեղեցական ու վաճառական կեանքին ցաւալի կացութիւնը պարզելու:

ԺԵ-ԺԷ դարերու միշտ քաղաքական անկայուն պայմաններուն վնասակար հետեւանքներով, եկեղեցական, կրօնական եւ

1. Պատմութիւն Լանկ Թիմուրայ եւ յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 31-32: Հմմտ. նաեւ ՔիՊԱՐԵԱՆ ՀԱՅՐ ԿԻՒՐԵՂ, Պատմութիւն հայ հիմ գրականութեան, Վենետիկ, 1992, էջ 606-607:

2. Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1892, հրտկ. Կ. Կոստանդնուպոլիս, հմմտ. էջ 55-61:

հոգեւորական կեանքին բոցը աղօտած էր իր ծայրագոյն չափերով: Ահա ուրիշ ժամանակակիցի մը՝ Գրիգոր Վրդ. Դարանաղցիին կամ Կամախեցիին (վախճանած 1643ին) անձնական խօսուկ վկայութիւններէն մին.- «Յայսմ ամի (1590ին) գմեզ մանուկ գոյով չորեքտասանամեայ՝ բռնութեամբ արեղայ օրհնեցին: Յառաջն ևս խոր արածէաք եւ յետ օրհնելոյն դարձեալ եդին ի տաւարարածութիւն: Թէ գմեք որպէս թշուառութիւնն որ ի ծննդեմէն ի վեր՝ գրեմք, թէ գործութեամբ սնանիլն, թէ զանտերուկ լինելն եւ անայցելու եւ անխնամակալն ի վանորայսն, ոչ ուսուցանող եւ ոչ խրատտու, որ թէ գրեմք մի ըստ միողէ, նա անհաւատալի կու թուի քազմաց եւ ճանճութիւն կու լինի խողաց»³:

Ժէ. դարու Հայաստանի եւ հայութեան ունեցած ազգային վիշտերուն, տառապանքներուն, ոգեկան ու բարոյական նսեմացումին եւ ապականութիւններուն վկայութիւնը շատ աւելի մեծ ծաւալով պատմութեան կը յանձնէ Առաքել Վրդ. Դաւրիժեցիին (վախճանած 1670ին): Իր պատմութիւնը կ'ընդգրկէ նաեւ Շահ Աբբասի կազմակերպած ծաւալուն բռնազաղթին արիւնալի իրադարձութիւնները: Կը բաւարարուինք Հայաստանի եւ հայութեան ընդհանուր իրավիճակը ներկայացնող երկար վկայութեան եզրակացութեամբ.- «Արդ, զայս ամենայն գաւառքս եւ որք ընդ սոփէ էին, հրամայեաց շահն, որ բշեցին եւ տարան յաշխարհն պարսից, եւ արար աւերակ եւ անմարդաբնակ գվայելուչ աշխարհն հայոց», աւելցնելով իսկոյն որ Հայաստանի եկեղեցիներն ու վամբերը եմթարկուեցան մոյն ընդհանուր ողբերգական մակատագրին»⁴:

Ալեկոծուած էր բովանդակ Հայաստանը. արհաւիրքի մատնուած էր ամբողջ հայութիւնը: Ժէ. դարու պատերազմական աւերումներուն, քայքայումներուն եւ զանգուածային բռնազաղթին սարսափը եւ անոր ստեղծած հետեւանքները ակներեւ են նաեւ այն խոր տագնապէն որ կը դեգերէր հայ կեանքին վրայ մեծ դեր ունեցող կարեւոր գործօններէն մէկը՝ Հայ Եկեղեցին: Պատմական աղբիւրները, որոնցմէ քանի մը հատը տեսանք միայն, շատ տխուր եւ մռայլ գոյներով կը ներկայացնեն Հայ Եկեղեցւոյ, հայ հոգեւորականութեան եւ հայկական վանքերուն

3. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 22-23:

4. Հմմտ. ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՒՐԻՃԵՑԻ, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 40-54 կամ նոյն գործին արեւելահայ թարգմանութիւնը, հրտ. Վ. Առաքելեանի, Երեւան, 1988, էջ 43-53:

իրավիճակը ժԶ-ԺԷ դարերուն: Հայ եկեղեցին չորս անուանական Կաթողիկոսներ ունէր⁵:

Վանքերը, որոնք նախընթաց դարերուն քիչ թէ շատ հանդիսացեր էին Հայաստանի հոգեւոր եւ իմացական կեանքին ներշնչարանները, քայքայուած կամ ամայացած վիճակ ունէին ներկայիս: Առաքել Վրդ. Դաւրիժեցին կը գրէ, որ վանականներն ու եկեղեցականները լքելով իրենց հոգեւոր ու եկեղեցական պարտականութիւնները, օրերը կ'անցընէին առուծախով, կերուխումով, գինարբույթեամբ, աշխարհիկ զուարճութիւններով, դատարկաբանութեամբ: «Ամենայն վանօրայք ազգիս հայոց՝ իւրաքանչիւր սեւագլուխ ունէր իւր զինչս առանձին, այգի եւ բուրաստան, փեթակ եւ տուն, եւ մարան, եւ համբարանոցս եւ զմուտս ստացումածոց. նաեւ զմուտս հասարակաց վանիցն մասունս արարեալ՝ յինքնանս բաժանէին: ... Ումանք ի մարմնաւոր արուեստս եւ ի հողագործութիւնս պատաղեալ՝ իրրեւ գաշխարհականս եւ քնաւին թողեալ գժամ եւ զպատարագ: ... Եւ սոցին ամենեցուն առիթ ոչ այլ ինչ՝ եթէ ոչ հեռացումն ի սուրբ գրոց եւ յերկիւղէն Աստուծոյ, ոչ քնաւ ընթեռնութիւն գիրս, այլ էին փակեալ եւ լոնալ մատենաձաւանս, վասնզի էր խափանեալ ընթերցումն սուրբ գրոց, որք էին արհամարհեալ յաչս նոցա, հողով եւ մոխրով լցեալ եւ անկեալ յանկեան ուրեք. վասնզի ոչ գիրս գիտէին եւ ոչ գորութիւնս գրոց՝ ըստ Տեառն քանի»⁶:

ԱՐԱԳ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԴԷՊԻ ԵՏ

ԺԲ. դարուն, Սբ. Ներսէս Շնորհալիէն քիչ առաջ, վանական կեանքին վերաբերող բարենորոգչական կարեւոր փորձեր սկսեր էին: Միանձնական կեանքի բարեկարգ սկզբունքներ հաստատեր էր, օրինակ, Գրիգոր Մազիստրոսի որդին՝ Վահրամը, որ Գրիգոր Բ. Վկայասէր Կաթողիկոս անունով ծանօթ է մեզի (վախճանած 1105ին): Կիլիկեան շրջանին մէջ գտնուող Սեւ Լեւան հայկական վանքերը մեծ ձեռնհասութեամբ յաջողեր էր ան վերակենդանացնել ոչ միայն իբր վանական կեանքի հաւատաւոր հաստատութիւններ, այլեւ վերածել զանոնք ուսումնական եւ կրթական գործունէութեան գործօն կեդրոններու⁷:

5. ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՒՐԻԺԵՑԻ, նշ. աշխ., էջ 289:

6. ՏԵՎ. ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՒՐԻԺԵՑԻ, նշ. աշխ., էջ 288-290:

7. Հմտ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՀԱՅՐ ՏԱՃԱՏ, Քեսուռի Կարմիր Վանքը, Վենետիկ, 1976, էջ 49-51:

Ճիգեր եւ գործնական քայլեր առեր էր նաեւ Սբ. Ներսէս Շնորհալի Կաթողիկոսը (վախճանած 1173ին)։ Իբր Հայրապետ՝ ան խորապէս զգացեր էր վանական ոգին եւ անոր հաւատաւոր ապրումը եկեղեցական-կրօնական ճշգրիտ հունին մէջ զետեղելու պատասխանատու հոգը։ Շնորհալի Հայրապետին բարենորոգչական ճիգերը հիմնականին մէջ եղեր էին վանականներու կեանքն ու գործը վերարժէտրել եւ վերաշխուժացնել։ «Մեծ բարեփոխութիւններ մտցրեց վանական դպրոցների վերակառուցման եւ ուսումնական ծրագրերում»⁸։

Նմանապէս Սբ. Ներսէս Լամբրոնացին (վախճանած 1198 կամ 1199ին) բարենորոգչական մեծ քայլեր առեր էր այս ուղղութեամբ⁹։

Պիտի չուզենք լռութեան էջերուն յանձնել Ժե. դարուն պատկանող վանական կենցաղի յայտնի ուրիշ բարեկարգիչի մը՝ Սիմէոն Բաբունապետ Այրիվանեցիի պատուական անունը, որ վախճանած է 1428ին։ Սիմէոն կոչուած է «Մեծ Վարժապետն Հայոց... որ սկսաւ նորոգել եւ գարդարել գլխաւորայս Արարտեան մահաւագիս, որ խախտեալ կային ի սահմանաց եւ ի կրօնից յառաջին հարցն»։ Կարգ ու կանոնով կը բարեկարգէ նախ եղիվարդի Վանքը, ապա Այրիվանքը եւ յետոյ Զաքարիանքը, ամէն տեղ «Կանոնս եւ օրէնս հաստատեաց... եւ զամենայն սահմանս եւ զկարգ վանիցն ուղղեաց ըստ առաջնոցն»¹⁰։

Միշտ աչքի առջեւ ունենալու ենք այն բացայայտ իրականութիւնը, որ մեր վանական հաստատութիւնները, իրենց հոգեւոր, կրօնական եւ եկեղեցական հանգամանքի կողքին, նաեւ հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ կենսական դեր մը ստանձնեցին, ապահովելով ու երաշխաւորելով հայ իմացական կեանքին յարատեւութիւնը, միշտ հայթայթելով հայ դպրութեան համար մշակներ, որոնք գոնէ վանքերու մէջ պահպանեցին, միշտ իբր թանկագին աւանդ, հինէն հասած հայ իմացական դանձերը եւ արտադրութիւնները, հետամուտ ըլլալով միաժամանակ նոր ստեղծագործութիւններով հարստացնելու հայ մտաւորական անդամատանը։

8. Տե՛ս ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ, Ներսէս Շնորհալի, Երեւան, 1964, էջ 70-79 եւ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՀԱՅՐ ՏԱՃԱՏ, Նիւքիթի հայ վանականութեան պատմութեան (ԺԴ-ԺԵ դարեր), Վենետիկ, 1989, էջ 18-19։
9. Տե՛ս ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ, Ներսէս Լամբրոնացի, Երեւան, 1971, էջ 67-84։
10. Տե՛ս ԱԼԵՇԱՆ ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ, Հայապատում, մեծադիր, Վենետիկ, 1901, էջ 569-570։ Նաեւ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Ազգապատում, Խո. Բ., Կ. Պոլիս, 2059-2060 եւ ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Անճամանումների Բառարան, Խո. Դ., Երեւան, 1948, էջ 509։

Ընդհանրապես Կիրիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան անկումին հետեւող ԺԵ-ԺԶ դարերուն, քաղաքականապէս աննպաստ պայմաններու հետեւանքով, Հայ Վանականութեան ընդհանուր վիճակը նախանձելի ըլլալէ դժբախտաբար շատ հեռու մնացած է:

Իսկ Օսմանեան ու Պարսկական երկու երկիրները, կրօնական խոր ատելութեամբ իրարու դէմ լեցուած, շարունակ կը կեղեքէին իրենց ենթակայ երկիրները: Իրարու մրցորդ պետութիւններ դարձան եւ երկար ժամանակ Հայաստանը պատերազմի դաշտ դարձուցին, փոխնիփոխ արշաւեցին, եւ համատարած սարսափի ու տագնապի մթնոլորտ մը ստեղծեցին ամբողջ Հայաստանի տարածքին: Մեծ աղէտներու, կողոպուտի, աւերումի եւ կոտորածներու ենթարկելով Հայ ժողովուրդը, ծանր հետեւանքներ ձգեցին անոր հոգեկան եւ իմացական կեանքին վրայ¹¹:

Երբ «վանական քարեկարգութիւններ» ու մասին կը խօսուի, Հայաստանի պատմաքաղաքական այս տհաճ իրականութիւնները անհրաժեշտ է որ նկատի առնուին իբր մեր ներքին ու արտաքին պատմութիւնը պայմանաւորող շարժառիթներ եւ հիմնական բացատրիչներ: Իսկ Վանական բարենորոգութիւններու տեսադաշտէն ներս ալ, պէտք է միաժամանակ նկատի առնուին մեր վանքերուն «ուսումնական քարեկարգութիւն»ները, որովհետեւ գրեթէ իրարմէ անբաժան զոյգ իրականութիւններ են անոնք մեր վանական պատմութեան էջերուն մէջ: Քանի որ եկեղեցականներու եւ վանական-վարդապետներու ուսումնական զարգացումը հաւասարապէս կարեւոր նկատուած էր եւ վանքերը, կրօնաւորական կեանքի կողքին, էին միաժամանակ եկեղեցական կազմաւորում եւ ուսումնակրթական մակարդակ հայթայթող հաստատութիւններ:

Պարսկական եւ Օսմանեան թուրքերու ծաւալական պայքարներու սպառումէն ետք՝ քաղաքական որոշ հանդարտութեան մը պարագային՝ վերածաղկող վանքերը դարձեալ պիտի ըլլային հայութեան կրօնական եւ ուսումնական դաստիարակութեան կարեւորագոյն կեդրոնները:

11. Հմմտ. ԼէՕ, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ., Երեւան, 1969, էջ 238-262:

ՍԻՒՆԻՔԻ «ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏ»

ԿԱՄ «ՀԱՐԱՆՑ ԱՆԱՊԱՏ» ԿՈՉՈՒԱԾ

ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վանական այս հաստատութեան կրօնական եւ մշակութային կեանքը, թէեւ բեղուն՝ սակայն հազիւ 40-45 տարիներ կը հաշուէ: Դժբախտաբար, ցարդ մեր ձեռքին տակ ունեցած մատենագրական տեղեկութիւններն ալ անբաւարար կը նկատենք՝ անոր կեանքին համապարփակ պատկերը գծելու:

Վանքը կը գտնուէր պատմական Հայաստանի Սիւնիք նահանգին մէջ, Հալիճոր գիւղին դիմաց, Որոտան գետի գեղատեսիլ կիրճին գետեզերեայ տարածքին վրայ (ներկայիս՝ Գորիսի շրջան):

«Հալի Ձոր, է գիւղ լայնանիստ ի մէջ նոյն ձորոյ Տաթեւայ վանից, դիրք տեղույն գառիվայր...: Հանդէպ սորա է Անապատն Հարանց անուանեալ, յորում ի հնումն բնակէին միամձումբ բազումք. ունելով ի մարմնի զվարս հրեշտակաց, իսկ այժմ ամայի եւ որք գազանաց...»¹²:

Վանքը կը գտնուէր Հալիճոր գիւղէն հինգ քիլոմետր հեռավորութեան մը վրայ, Որոտան գետի աջ ափին: Ներկայիս վանքին կառոյցներէն կը մնան եկեղեցին եւ դաւիթը, որոնց շուրջ կան վանական խուցերու եւ ա՛յլ կառոյցներու աւերակներ եւ այս բոլորը չընկալուած են պարխապով¹³:

Վանքը, հետեւաբար, կոչուած է նաեւ «Հալիճորի Հարանց Անապատ» եւ «Սիւնեաց Անապատ» եւ պէտք է չփոթել «Տաթեւի Մեծ Անապատ»ին հետ:

Հիմնուած ըլլալու է 1608-1613 թուականներուն միջեւ: Հայր Միքայէլ Զամչեան իբր հիմնարկութեան տարի կը նշէ 1610 տարին, իսկ Օրմանեան Սրբազան՝ 1608 թուականը կու տայ: Ժարտարապետական տեսակէտէ՝ Հարանց Անապատի վանական համալիրին կառոյցն ալ մասնագէտները ենթարկած են ուսումնասիրութեան: 1658ին երկրաշարժ մը տեղի կ'ունենայ, որուն հետեւանքով ալ վանքին մեծ մասը (պարխապ, հիւրատուն, ախոռներ, շտեմարաններ, բնակելի սենեակներ եւ եկեղեցւոյ մէկ մասը) կ'ենթարկուի կործանումի: Այս հիմնական աւերումէն

12. ԶԱԼԱԼԵԱՆՑ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔ., Ժամապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հտ. Բ., Տփլիս, 1858, էջ 306: Տե՛ս նաեւ ԼԱԼԱՅԵԱՆ Ե., Հարանց Անապատ, «Ազգագրական Հանդէս», Գիրք Գ., Թիֆլիս, 1898, էջ 146-148:

13. Հմմտ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ Ս. Գ., Դիւան հայ վիմագրութեան, Պրակ Բ., Երեւան, 1960, էջ 51. վիմական արձանագրութիւնները տե՛ս էջ 54:

երկու տարի ետք՝ միաբանութիւնը կը լքէ վանքը եւ կը տեղափոխուի նոր վայր մը, կառուցանելով Տաթեւի Մեծ Անապատը¹⁴:

ՀԱՐԱՆՑ ԱՆԱՊԱՏԻ

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳԶԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

Նկատի ունենալով ԺԷ. դարուն սկիզբը տեղի ունեցող Շահ Աբբասի քաղաքական խտասիրտ ծրագրին վայրագ իրազոր-ծումը միայն, այսինքն հայերու գերեվարութիւնը եւ զանգը-ւածային բռնազաղթը դէպի Պարսկաստան, յատկանշուած քան-դումներով, հրկիզումներով, թշուառութեամբ եւ բնական սո-վով, Հայաստանը գրեթէ հասեր էր իր վերջնական աւերումին: Ժամանակակից պատմական վկայութիւնները շատ լուրջ հաղոր-դումներ ունին այդ մասին: Եւ այդ ընդհանուր վիճակէն անմաս չէր անշուշտ հայ հոգեւորականութիւնը: Անոնց եկեղեցական եւ ընկերային յոռի վիճակի մասին արագ ակնարկ մը տուինք ար-դէն մեր ներկայ յօդուածին սկիզբը: Սակայն, նկատել կ'ուզենք տալ, որ այդ տխուր իրողութիւնը իր երկարատեւ պատրաստու-թիւնը տեսնել էին արիւնի եւ կոտորածի նախընթաց դարերը, որոնք կատարեալ անկում ստեղծեցին հայ հոգեւորականութեան

14. Հարանց Անապատի մասին տեսնել ԽՈՍՏԻԿԵԱՆ ՄԻՍԱԲ, Հարանց Անա-պատ եւ Մովսէս Կաթողիկոս, «Արարատ» (ամսագիր, Վաղարշապատ), 1902, էջ 430-446: ԶԱՄՁԵԱՆ ՀԱՅՐ ՄԻՔԱՅԷԼ, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 562-567: ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Սիսական կամ տեղա-գրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 248-249: ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Ազգապատում, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, էջ 2342-2351: ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ., Հայկական երեւ մեծ վամբրի Տաթեւի, Հաղարծիւի եւ Դաղի եկեղեցիները եւ վամակամ շինութիւնները, Երու-սաղէմ, 1938, էջ 56-59: ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑԻ, Օրագրութիւն, Երեւան, 1938, էջ 75-76: ՔԱՍՈՒՆԻ ԵՂԻԱ, Պատմութիւն հիմ հայ դաստիարակու-թեան, Պէյրութ, 1959, էջ 276-277: ՅԱԿՈԲԵԱՆ Թ. Խ., Սիւնիքի Թագա-ւորութիւնը, Երեւան, 1966, էջ 153: ՅԱԿՈԲԵԱՆ Թ. Խ., Հայ ժողովրդի պատմութեան յիշարժամ վայրերը, Բ. տիպ, Երեւան, 1990, էջ 129-130: ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ Մ. Մ., Սիւնիքի ԺԷ-ԺԸ դարերի ֆարտարապետական հա-մալիրները, Երեւան, 1973, էջ 37-43: ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ՎԱՐԱՋԴԱՏ, Հայկական ֆարտարապետութեան պատմութիւն, Երեւան, 1992, էջ 391: ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ Մ. Եւ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ Ա., «Հարանց Անապատ», տե՛ս Հայ-կական Ս. Համրագիտարան, հտ. Զ., Երեւան, 1980, էջ 278: PAOLO CUNEO, *Architettura Armena*, De Luca Editore, հտ. Ա., Հռոմ, 1988, էջ 414. Նոյն էջին վրայ տրուած են նաեւ Հարանց Անապատի երկու լուսա-նկարները, արտատպուած Մ. Մ. Հասրաթեանի Սիւնիքի ԺԷ-ԺԸ դարերի ֆարտարապետական համալիրները հատորէն, նշ. աշխ.:

մէջ՝ բարոյական թէ իմացական տեսակէտէն հաւասարապէս: Լէօ ցաւով կը խորհրդածէ. «Անգրագիտութիւնը այն ահռելի համա-
մարակն էր, որ լափում ոչնչացնում էր այդ ուժեղ եւ քաղմա-
մարդ դասակարգի քարոյական կերպարամբ: Եւ շատ հասկնալի
է, որ այն ժամանակ, երբ երկրում քաղաւորողները ջալալիներն
էին (օսմանցիները, Հ. Տ. Ե.), սովը, գայլերն ու բորենիները,
հայ հոգեւորականութիւնը ոչ միայն քարոյական դիմացկու-
նութիւն ցոյց չտուեց, այլ ինքն էլ դարձաւ ընդհանուր անիշ-
խանութեան եւ ապականութեան հերոսներէից մէկը»¹⁵:

Վանքերը, որոնք հոգեկան ու բարոյական արժէքներու
կողքին՝ Հայաստանի համար կրթական եւ ուսումնական վայ-
րեր հանդիսացեր էին, եւ թշուառութեան ծայրայեղ պահերուն
անգամ իրենց մէջ պահեր էին ոգիի եւ գրագիտութեան համեստ,
առկայծող բոց մը գոնէ, հիմա տարբեր դիմագիծ եւ անհրա-
պոյր կերպարանք ստացեր էին: Երկիրը կը կոխոտուէր ու կը
կողոպտուէր շարունակ: Վանքերը զրկուել էին իրենց անցեալ
փառքերէն: Դադրեր էին ուսումի եւ գիտութեան հանդէպ հե-
տաքրքրութիւնը եւ նշանակութիւնը: ԺՁ. դարուն եւ ԺԵ. դա-
րուն սկիզբը մանաւանդ տագնապալի էր հայութեան վիճակը:

Բարեբախտաբար, սակայն, ԺՁ-ԺԵ դարերու եկեղեցական,
կրօնական եւ վանական, ինչպէս նաեւ ուսումնակրթական դժու-
րակ պայմաններու ընդհանուր իրավիճակէն դուրս փորձեցին
զալ ոգեկան արժէքներու՝ հաւատացող քանի մը հոգեւորական-
ներ եւ տեսիլք ունեցող վանականներ: Անոնք ջանացին վերջ մը
տալ եկեղեցական ու վանական կենցաղի տիրող անբնականոն
վիճակին՝ բնականաբար ուժեղ շեշտ մը դնելով Հայ Եկեղեցւոյ
կրօնական աւանդութեան եւ հոգեկանութեան (spirituality) դա-
րաւոր փորձառութեան վրայ՝ վանական-հոգեւորական հաւա-
տաւոր ապրումով, ուսումնական կենցաղի մը գործնական վեր-
ստեղծումով եւ կարգապահ իրագործումով:

Եւ իսկապէս ԺԵ. դարու սկիզբին՝ կեանքի կոչուած Սիւն-
եաց Նահանգին Մեծ կամ Հարանց Անապատ կոչուած վանական
հաստատութիւնը իսկական երեւոյթ մը պէտք է նկատել Հայու-
թեան համար՝ դրականապէս:

«Երբ եկեղեցւոյ պետ մանչցուող անձեր այդպիսի ստոր
կացութիւն եւ դսրովի մկարագիր կը ցուցնէին, կը խորհրդածէ
Օրմանեան Սրբազան, եւ եկեղեցւոյ պաշտօնական դրութիւնն ալ
անոնց երեսէն հետզհետէ խղճալի վիճակ մը կը մերկայացներ,
միտքարական երեւոյթ մըն է տեսնել, որ աստ եւ անդ վանքերու

մէջ առանձնացած հոգեսէր եկեղեցականներ, անհատական միգրով կը սկսին եկեղեցական բարեկարգութեան աշխատիլ, ժողովուրդին բարոյականը բարձրացնելու միգրեր կ'ընեն, եւ դառն ու եղկելի ժամանակներուն մերածին չափ, փոքր ի շատէ ուսումն ալ տարածելու եւ դպրոցներ բանալու անձնուէր միգրեր կը քափեն»¹⁶:

Եկեղեցական-կրօնական, վանական եւ հոգեւոր գետնի վրայ տիրող ընդհանուր անկումը դարմանելու մտահոգութեամբ՝ Մովսէս Վրդ. Տաթեւացի եւ անոր լծակից եւ աշխատակից՝ Պօղոս Վրդ. Մոկացին կը շրջէին քարոզութեամբ, կրօնաւորական սրբութեան խոր գիտակցութեամբ, պահքով եւ վանական վարքագիծի մը ցայտուն յատկանիշներով, ինչպէս նաեւ շինարարական-բարենորոգչական գործունէութեամբ¹⁷:

Սկիզբը մենք կը գտնենք երկու ցայտուն դէմքեր. Սաղմոսավանքին առաջնորդ Եպիսկոպոսը՝ Անբերդցի Սարգիս Պարոնտէր եւ Տէր Կիրակոս Պոնտացի կամ Տրապիզոնցի այրի քահանան, որոնք Երուսաղէմ գացեր էին ճգնաւորական կեանք մը վարելու: Միասնաբար կը խորհին, որ վանական օրինակելի միաբանութիւն մը ստեղծելու համար աւելի ապահով եւ լուռ միջավայր կարելի էր գտնել նաեւ Արեւելեան Հայաստանի մէջ: Իրենց ներքին պահանջէն ու թելադրանքէն զսպանակուած եւ Մովսէս Վրդ. Տաթեւացիի (Հայաստանի ուսումնական կեանքի ապագայ գործիչի եւ շինարար Կաթողիկոսի) հեռատես խորհուրդով՝ կու գան Սիւնիք եւ Տաթեւի վանքին մերձակայ վայրի մը մէջ վանական նոր միաբանութեան մը հիմը կը դնեն: Փափաքուած ծրագիրը կը յաջողի: Անապատական-վանական հոգեւոր կեանքին կարօտ ունեցող հոգեւորականներ, վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ, անուանի անձնաւորութիւններ եւ աշխարհական անձեր կը հրապուրուին ու կը միանան անոնց ստեղծած գաղափարական շարժումին: 1615ին հոն կու գայ նաեւ Մովսէս Վրդ. Տաթեւացին եւ վանական այս նորաստեղծ հաստատութիւնը կը վերածեն նաեւ ուսումնական թակական առինքնող կեդրոնի մը: Վանական ներանձնութեան՝ աղօթքի, ընթերցումի եւ խոկումի եւ ուսումնակրթական կեանքի մը օրինակելի կեդրոն մը իսկապէս¹⁸:

Ժէ. դարու առաջին քառորդին կը հնչէ ահա հայ զարթօնքին զանգակը:

16. Ազգապատում, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2342:

17. Հմմտ. Օրմանեան, Ազգապատում, նշ, աշխ., էջ 2335-2337:

18. Հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Դ., Երեւան, 1972, էջ 443-445:

Հարանց Անապատի հիմնադրութեամբ սկիզբ կը դրուի հաճախ Արեւելեան Հայաստանի գիտամշակութային ապագայ ծաւալուն գործունէութեան, թէեւ դանդաղ, բայց սահմանուած միշտ յառաջանալու:

Շատեր գրած են Մովսէս Վրդ. Տաթեւացի Կաթողիկոսի եկեղեցական, բարենորոգչական, մշակութային եւ շինարարական գործունէութեան եւ անոր արժանիքներուն մասին¹⁹:

Մեր ներկայ աշխատանքը նկատի չունի այդ նիւթը. մեր սեւեռումը կը կեդրոնանայ միայն նոյն ժամանակաշրջանի հայ վանական ոգին, կենցաղը վերարժէտորոշ եւ անոր կողքին ալ ուսումնակրթական կեանքը վերակենդանացնող այն քաջարի ճիգերուն վրայ, որոնք յայտնուեցան հայ եկեղեցւոյ քանի մը սպասաւորներուն կողմէ: Անկասկած, այդ շարժումին ռահվիրաները խորհրդանշէին այլեւս ազգային եւ եկեղեցական ինքնութեան եւ ներշնչարան մը նաեւ գալիք դարերու սերունդներուն: Ոգիով ու գործով «բարեկարգիչներ»՝ որոնք սիրտ ու կեանք մաշեցուցին եկեղեցւոյ եւ Ազգին բարօրութեան: Վանական բարեկարգութեան այս ռահվիրաները, հրաժարելով աշխարհէն, կ'ըսէ պատմիչը, «Արարիմ գիմֆեանս խաչեալ աշխարհի եւ գաշխարհի իմֆեանց, ըստ խրատու առաքելոյն ... Վասնզի զցայգ եւ զցեբեկ յիմֆեանս կրեալ ունէին գփրիստոս յընդունարանս սեմեկի հոգւոցն իւրեանց, որ ոչ միայն ի ժամ աղօթից եւ յեկեղեցւոջ, այլեւ ի խցի ժուծկալեալ արգելումն զիմֆեանս, պարապելով յաղօթս եւ ի խօսակցութիւնս Աստուծոյ, եւ յընթերցումն սուրբ գրոց, գաղօթս արարեալ կերակուր եւ գարտաւուն՝ ըմպելի»²⁰:

Վերը նշուած երկու բարեկարգիչ ռահվիրաներու ստեղծած ոգիին, ապրումներուն եւ ճիգերուն շնորհիւ՝ վանական աշխատատեղերէններ եւս հիմնուեցան, վերակենդանացան ու բարեկարգուեցան:

Միմէնոն Դպիր Լեհացի ճանապարհորդը (մահացած 1637ին), որ ժամանակակից մը եղած է վերոյիշեալ վանական բարեկարգիչներուն, անոնց մասին սա գնահատական տողերը կ'արձա-

19. Հմմտ. օրինակ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի, Վիեննա, 1936: Նշանակալից է, որ ժամանակակից գրիչներ Մովսէս Գ. Տաթեւացիին կոչած են «Երկրորդ Լուսաւորիչ Հայոց» եւ «Սա էր հոգեւրմկալ, առաքիմագարդ եւ բնակարան շնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ», տե՛ս ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., նոյն, էջ 1: ԱՄՍԱՏՈՒՆԻ ԵՊՍ. ԿԱՐԱՊԵՏ, Մովսէս Գ. Տաթեւացի Կաթողիկոս եղմիածնի, Վենետիկ, 1992 եւ ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, նշ. աշխ., էջ 2399-2422:

20. ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՒՐԻԺԵՑԻ, Պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 255:

նազրէ. «Եւ կայր յԵրուսաղէմ սուրբ Յարութիւնն կիրակոս Քահանայ մի Տրապիզոնցի եւ Սարգիս Եպիսկոպոս, արք մեծատունք եւ երեւելիք, հրաժարեալք յաշխարհէս՝ թողին զամենայն ինչ եւ զստացուածս եւ ինքեանք բարձին զխաչն Քրիստոսի՝ յանձն առեալ զաղփատութիւն եւ զմիակեցութիւն. զցայգ եւ զցեղեկ ծառայելով Աստուծոյ, նմանելով առաջին հարց եւ նգնաւորաց. որոց համբաւ վարուցն եւ նգնութեան ել ընդ ամենայն երկիր, մամաւանդ առ ազգս Հայոց»²¹:

Հայոց մէջ, կ'անդրադարձնէ Առաքել Պատմիչ, նման հիմնարկութիւններու հոգեւոր ուղեգիծը, կանոնադրութիւնը, կենցաղը, եւ մինչեւ իսկ կրօնաւորական կիրարկուած զգեստին ականդական ձեւերը մոռցուեր էին շատոնց: Որով, ըստ իրենց փափաքին, լծուեցան լուրջ աշխատանքի, գծեցին, մշակեցին, որոշեցին ու որդեգրեցին Հայաստանի «Խիստ նկարագիր» ունեցող նախկին վանքերուն հոգեւոր ու կանոնական հիմնական ուղեգիծը: Սահմանեցին «չափազանց խիստ» կանոնադրութիւն մը. — կատարեալ ուրացութիւն աշխարհի, վանական մաքուր վարքագիծ, աղօթական կեանք, խստակեցութիւն, պահեցողութիւն, ժուժկալութիւն եւ ա՛յլ զոհաբերումներ եւ զորկանքներ:

Կարծէք միջնադարեան կրօնական ծայրայեղ ոգին կը վերայատուէր: Բայց ինչ ալ ըլլայ, վանական հոգեկանութեան տեսակէտէն անոնք շահեկան կը նկատենք, որովհետեւ իբր ծայրայեղ կենցաղակերպ եւ օրինավիճակ, ամէնէն առաջ համոզումի խոր հակազդեցութիւն մը կը մատնանշեն դարուն տիրող ընդհանուր իրավիճակին եւ կրօնական, եկեղեցական, վանական ինկած ու խեղաթիւրուած կարգերուն դէմ, որովհետեւ անոնք դեռ կը մատնանշեն միաժամանակ ոգեկան աշխարհի մը շատ լուրջ ընկալումը, բարենորոգչական տեսակէտէն ալ՝ կացութեան արմատական յեղաշրջումի մը հետապնդումը, ինչպէս նաեւ բարենորոգուելու եւ վերածաղկելու չափազանց ցայտուն նախանձախնդրութիւն մը:

Հարանց Անապատի հիմնադիրներուն կողմէ բանաձեւուած եւ որդեգրուած «վանական անապատականութեան» այդ չափազանց խիստ նկարագիր ունեցող սկզբունքները եւ կանոնները, իրենց շահեկանութեան համար, մենք ամբողջութեամբ կը մէջբերենք հոս, առնելով Առաքել Վրդ. Պատմիչէն: Կը պահենք բնագրին գրաբար լեզուն:

Ա.- Պարտ է անապատաւորաց միայն կալ եւ ժուծել ի խցի, եւ պահել զմիտս եւ զխորհուրդս սուրբս ամենայն անմաքուր մտածութեանց հոգեկանաց եւ մարմնականաց:

Բ.- Թողուլ գկամս իւր եւ լինել հնազանդ եւ կատարող կամաց առաջնորդին:

Գ.- Ոչ լինել ումեք ստացուած առանձին. եւ առաջնորդն հոգասցէ զամենայն եղբարց պէտսն եւ բաշխեսցէ ում եւ պիտոյասցի. եւ ինչ ոչ ունիլ ի խցի եւ կամ ուտել:

Դ.- Համապագօր ի տարին պահօք անցուցանել, բաց ի շաբաթ եւ ի կիրակէէ եւ ի տէրունական տօնից:

Ե.- Ի սպառ հրաժարեալք ի գինւոյ եւ ի մտոյ:

Զ.- Յամենայն աւուրն յայգն եւ յերեկոյն խոստովանիլ անխափան զյանցուածս եւ զմտածութիւնս աւուրն:

Է.- Յամենայն շաբաթ օր եւ ի կիրակի օր եւ ի տէրունական աւուրս զգիշերն պաշտամամք անցուցանել մինչեւ ցառաւօտն եւ ի սոյն աւուրս անխափան մատուցանել պատարագ:

Ը.- Հասարակ ամենեքեան մեծ եւ փոքր, ի միասին գալ ի մարմնաւորաց գործոց կոչնակն եւ ի սեղանն մարմնաւոր, եւ ի տեղի աղօթից: Եւ իւրաքանչիւրոց առանձին դնել զմարմնաւոր կերակուրն, եւ ի մեծէ մինչեւ ցփռունս միաշափ. այնպէս եւ զքաժանելն մրգաց՝ միաշափ:

Թ.- *Դարձեալ Առաքել Վրդ. Պատմիչի վկայութեան համաձայն, վանական կամ միայնակեցական սքեմի ձեւն իսկ անհետացեր էր: Հետեւաբար, սքեմի կողքին կ'որոշեն*

ա.- *Գործածութիւնը մերկ մարմնի վրայէն հագուելիք մազեղէն ցպսիին²²:*

բ.- *Անոր վրայէն հագուելիք զգեստը ըլլալու էր ասուեղէն (բրդեղէն) եւ ոչ բամպակեղէն:*

գ.- *Գործածել ասուեղէն երկար շապիկ մը մինչեւ ոտքերը եւ*

դ.- *Մաշկեղէն՝ այսինքն կաշիէ զօտի մը:*

ե.- *Կը վերահաստատեն նաեւ վեղարի եւ փիլոնի գործածութիւնը:*

Ժ.- *Մեծ հաւատարմութեամբ կը վերահաստատուի նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ դարերով կիրարկուած ժամերգութիւններուն կարգը, պահելով միասնաբար աղօթելու ժամերուն ամբողջութիւնը եւ որոշուած հերթականութիւնը:*

22. 8ՊՍԻ՝ համաձայն Հայկազեան Բաղարանին՝ «Զորձ կազմեալ ի մագից այծեաց. խարագ...»:

ԺԱ.- Կը կարգաւորուի նաեւ Շաբաթ, Կիրակի եւ Տէրու-
նական օրերուն Սրբազան Պատարագին կատարումը եւ բոլոր
վանականներուն մասնակցութիւնը անոր «Դպրոց եւ սարկաւա-
գոց եւ իւրաքանչիւր ոք իւրովի նշանակեալ զգեստով, ամե-
նեքեան խոստովանեալ եւ ապա զգեստաւորեալ...»:

ԺԲ.- Սրբազան Պատարագի մատուցումէն անմիջապէս յե-
տոյ «Ոչ վաղվաղակի առնուիմ կերակուր, այլ յեւանելիմ յեկե-
ղեցույն լոնկեայն ընթացայիմ իւրաքանչիւր ոք ի խոլոսն իւր...
եւ անդ եւս ի խցիմ ժամ մի առանձիմ աղօթիւք անցուցանէիմ»,
սպասելով կոչնակի ձայնին:

ԺԳ.- Սեղանատան մէջ ուտելու կը նստէին միասնաբար
եւ «ուտէիմ լոնկեայն եւ յօրն միանգամ առնուիմ կերակուր՝ ի
բոլոր տարիմ»:

ԺԴ.- Ուտելու ընթացքին սահմանեցին նաեւ «Գիրս ըն-
թեռնույ, զի որպէս քիմք գիւմս մաշակեմ, սոյնպէս եւ միտք
զբանս Աստուծոյ քննեցեմ»²³:

Վանական այս սահմանադրութիւնը, որ Սարգիս Եպս. Ան-
բերդցիի եւ Տէր Կիրակոս այրի Քահանայ Տրապիզոնցիի միջո-
ցով մտաւ նաեւ ԺԷ. դարու Հայաստանի որոշ վանքերէն ներս,
բնականաբար կը վերաբերի միայն վանական-ճգնաւորական-
հայեցողական չափազանց խստակեաց կամ խստակրօն նկարա-
զիր ունեցող վանքերուն:

Գրիգոր Վրդ. Դարանաղցին ալ կը վկայէ այս մասին թէ
Սաղմոսավանքին առաջնորդը՝ Սարգիս Եպիսկոպոսը «Յետոյ
խստակրօն մզմաւոր եղել եւ մախսակիզրն ամապատաւորաց՝
ընդ Կիրակոս մզմաւորիմ Պռնտացոյ»²⁴:

Այս երկու հոգեւորական-ճգնաւորներու կեանքին ու գոր-
ծերու մասին, ինչպէս նաեւ ԺԷ. դարու Հայ Երեւելի կամ
«Եկեղեցական - վանական բարեկարգիչ» Վարդապետներունը,
ցարդ եղած պատմական բոլոր տեղեկութիւնները համախմբած է
Կարապետ Եպիսկոպոս Ամատունին, որուն Յառաջբանին մէջ²⁵
ցաւ կը յայտնէինք մենք անձնապէս թէ Հեղինակը դժբախտա-
բար իր գործին չէր կրցած կցել իր վերլուծումները, ինչ որ
կարեւորագոյն եւ հետաքրքրական բաժինը պիտի ըլլար:

23. Հմտ. ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ, Պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 256-
258:

24. Տե՛ս Ժամանակագրութիւն, նշ. աշխ., էջ 498:

25. Հմտ. ԺԷ. դարու Երեւելի Վարդապետներ, Վենետիկ, 1989, էջ 5-8 եւ
20-28:

Երկրաչարժի հետեւանքով մեծ վնասներ կրած Հարանց Անապատի վանքը, երկրաչարժի թուականէն հազիւ երկու տարի ետք, կը լքուի եւ կրօնաւորները կը տեղափոխուին նոր վայր մը, կը կառուցանեն նոր մը՝ Տաթեւի Մեծ Անապատը²⁶:

Սարգիս Եպս. Անբերդցին վախճանած է 1620ին, իսկ Կիրակոս Քահանան 1621ին:

ՀԱՐԱՆՑ ԱՆԱՊԱՏԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԴԻՄԱԳԻԾԸ ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հարանց Անապատի կամ Սիւնեաց Մեծ Անապատի վանական միաբանութիւնը, ինչպէս ըսինք, որդեգրած էր անապատական-ճգնողական չափազանց խիստ կենցաղակերպ մը: Սակայն, անոր մեծ նուաճումը ա՛յն էր, որ ճգնաւորական կամ անապատական նկարագիր մը որդեգրող այս վանական հաստատութիւնը՝ իր միաբաններուն համար սահմանած էր թանկագին ու զրեթէ պարտադիր օրէնք մը նաեւ.՝ գիրքերու ընթերցանութիւնը եւ զրասիրութիւնը. ա՛յլ խօսքերով՝ ատիկա բացայայտ կը նշանակէր հոգեկան եւ իմացական փրկութիւն որոնել ընթերցանութեան մէջ²⁷:

Հեռաւոր այս որոշումը մեծագոյն բարիքն էր թերեւ, որ կարելի էր այդ Ժամանակաշրջանին ընել հայ ժողովուրդին: Ահա թէ ինչու՝ Հարանց Անապատը կը ստանար կրկնակի արժէք: Հո՛ւս է ահաւասիկ Հարանց Անապատի վանական բարենորոգչական նկարագրին բացառիկ նշանակութիւնը ժէ. դարու Հայ Վանականութեան Պատմութեան մէջ: Եւ ասիկա այդքան ալ դիւրին անտեսելի կէտ մը չէ: Աղօթական կամ հայեցողական կեանքի կողքին, ինչպէս կ'ըսէ Առաքել Վրդ. Պատմիչը, վանականները կը պարապէին նաեւ «Յըմթեքցումն սուրբ գրոց»²⁸: Այս «սուրբ գրոց» բանաձեւը մենք կրնանք ընկալել իբր «սրբազան գրականութիւն» իմաստով, ինչպէս Օրմանեան ալ հասկցած է²⁹:

26. Հմմտ. ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ Մ. Մ., Սիւնիքի ժէ-ԺԸ դարերի մարտարապետական համալիրները, նշ. աշխ., էջ 39:

27. Հոս «Ընթերցանութիւն» ըսելով ամէնէն առաջ կը հասկցուի անշուշտ զբաղումը Կրօնական կամ Սրբազան Գրականութեամբ. այսինքն Սուրբ Գիրք, Եկեղեցւոյ Սուրբ Հայրերուն գործերը, եկեղեցական մտածողութեան, վարժապետական, ճառաբանական, մեկնողական, քաղաքական, դասանաբանական եւ այլա նաեւ փիլիսոփայական, քերականական եւ ա՛յլ բնոյթի գրականութիւն:

28. Պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 255:

29. Հմմտ. Ազգապատում, նշ. աշխ., էջ 2346:

Վերը նկատեցինք արդէն, որ կէսօրուան ճաշի ընթացքին ալ սահմանուած էր լուսութեան մէջ «գիրս ընթեռնուլ»³⁰:

Հարանց Անապատի միաբաններուն ընթերցանութեան գովելի պարտականութիւնը իբր ցայտուն երեւոյթ գնահատելով, Պատմիչը կը շարունակէ նկատել տալ. «Քանզի մինչեւ ցայս վայր տգիտութեամբ խոսակցեալ եւ կորդացեալ էր ազգս Հայոց, եւ ոչ միայն ոչ ընթեռնուիմ, այլ եւ ոչ զգիրս գիտէիմ եւ ոչ զգորութիւն գրոց...»³¹:

Հայրենիքը պէտք ունէր հաւատքով տոգորուած, կրօնական պարկեշտ կեանքով, հոգեւից, անձնուրաց, եւ գիտութեամբ մշակուած եկեղեցականներու եւ վանականներու: Այս ձեւով, Հարանց Անապատ վանական հաստատութիւնը դարձաւ հոգեմտաւոր կազմաւորումի դպրոց մը, ոգեկան արժէքներու առողջ ներշնչարան մը: Բայց «դպրոց» ըսելով, այս պարագային, պէտք չէ հասկնալ որոշ դրութիւն ունեցող կամ գիտական որոշ պաշար հայթայթող մշտական հիմնարկութիւն: Միաբաններուն թերեւս մեծագոյն առաքինութիւնը ա՛յն էր, որ շարունակ գիրքեր պիտի կարդային: Իսկապէս գնահատելի է այս հաստատութեան մէջ տիրող ոգին: Անիկա, ուրեմն, միայն ճգնաւորական հիմնարկութիւն չէր, այլ ճակատագրուած էր ծառայելու ժողովուրդի կարիքներուն: Այնքան որ, միաբանութեան մէջ եղան նուիրումի իսկական սիրահարներ, անձնուէր, իրենց կոչումին հաւատաւոր բազմաթիւ սպասաւորներ, կրօնաւորներ, որոնք դուրս ալ եկան, ցրուեցան զանազան կողմեր, հիմնեցին նոր «անապատ-վանքեր», աշակերտներ հաւաքեցին, դպրոցներ բացին, վերանորոգեցին, նոր ոգի սրսկեցին, կարգ ու կանոն սահմանեցին, միասին նոր վայրերը տանելով Հարանց Անապատի ոգին, անոր շինիչ աւանդութիւնները, կարգապահութիւնը, բարոյական մաքրութեան համոզումներն ու օրինակը, շնչտելով միաժամանակ գրասիրութիւնը, գրաւոր աշխատանքի նուիրումը եւ իմացական զարգացումին կարեւորութիւնը: Այս հերոսական կեցուածքը կը մատնանչէ նաեւ որ

30. Հմմտ. վերը Հարանց Անապատի Կանոնագրութեան ԺԴ. թիւը:

31. Պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 255: Հայր Ն. Ակինեան մեծ հաւանականութեամբ կ'ենթադրէ որ գրչութեան արուեստով ալ կը զբաղէին միաբանները. Հմմտ. Մովսէս Գ. Կաթողիկոս, նշ. աշխ., էջ 192: «Դրչութեան Արուեստը», մեր կարծիքով, ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ հայերէն լեզուի քերականական գիտութիւնը եւ ձեռագիր մատենաներ բազմացնելու պատասխանատու եւ կարեւոր աշխատանքը: Հմմտ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ Հ. ՏԱՃԱՏ, Դր. Մագիստրոս Պաիւաւուհի եւ յարակից հարցեր, «Բազմավեպ», 1988, թիւ 1-4, էջ 360-366:

անոնք գիտակից էին նոր սերունդներ խմորելու եւ պատուաստելու իրենց կարեւոր պարտականութեան: Ա. Դաւրիժեցին անունով կը յիշատակէ ա՛յն միաբանները, որոնք յաջորդաբար Հայաստանի զանազան վայրերու մէջ ձեռնարկեցին իրենց ըմբռնած վանական կեանքը տարածելու, յաճախ նոր վանքեր ու միաբանութիւններ հիմնելով, երբեմն վերակազմելով ու կազմակերպելով. ան կ'ըսէ որ անոնցմէ շատեր «Յայլ ուրեմ գնացեալ՝ շինեցին ամապատս եւ վանօրայս» եւ կամ «Են եւ ա՛յլ եւս մանուկ ամապատք շինեալք այսր եւ անդր... որ յայս մեծ ամապատէս ուսեալ եւ վարժեալ գնացին յայլ տեղիս՝ եւ հաստատեցին»³²:

Հարանց Անապատը, իր ծաղկուն շրջանին (1613ին) ունեցած է մինչեւ 60 միաբան³³:

Եւ Առաքել Վրդ. Պատմիչ կը յիշէ Սիւնեաց այս Հարանց Անապատին այդ նուիրեալ միաբաններէն շատերուն յիշատակութեան արժանի գործերը:

Այսպէս, օրինակ, Ներսէս Վրդ. Մոկացին (Բեղլու կոչուած), որ Հարանց Անապատի կարեւոր ուսուցիչներէն մէկն էր եւ բանաստեղծական գրականութեան մէջ ալ ծանօթ անուն³⁴, վերակազմած եւ բարեկարգած է Վանի լիճին Լիւմ կղզիին կրօնաւորական հաստատութիւնը եւ մշակած ընտիր աշակերտներ, գիտնական ուսուցիչներ, որոնց մէջ անուանի եղաւ ուսուցչապետ Մեղիսէզ Վրդ. Վժանեցին կամ Երեւանցին³⁵:

Նոյն Պատմիչը կը յիշէ Կարապետ Նպս. Էջմիածնեցի մը, որ յարած էր Սարգիս Նպս. Անբերդցիի, որ յաջորդաբար զացած է Սեւանի կղզին «Եւ զայն տեղիմ շինեաց ամապատ»³⁶: Առաքել Պատմիչի այս խօսքերէն կ'ենթադրուի թէ Սեւանի վանքին միանձնական կենցաղը կա՛մ դադրած էր եւ կա՛մ ծայր աստիճան նօսրացած: Ի՛նչ ալ ըլլայ պարագան, բացայայտ է որ Կարապետ Նպս. Էջմիածնեցին, մէկը Հարանց Անապատի միաբաններէն, ժ. Դ. դարուն Սեւանի վանական հաստատութիւնը կը

32. Պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 254: Տե՛ս նաեւ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ ԱՐՇԱԿ, Պատմութիւն հայ դպրոցի, Հտ. Ա., Գահրէր, 1946, էջ 433-443:

33. Հմմտ. Ակիսեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Կաթողիկոս, նշ. աշխ., էջ 24:

34. Տե՛ս ՆԵՐՍԵՍ ՄՈՂԱՍԻ, Բանաստեղծութիւններ, Հրատարակութիւն Ա. Գ. Դուլուխանեանի, Երեւան, 1975:

35. Տե՛ս ԱՄՍՏՈՒՆԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ՆՊՍ., ժ. Դ. Դարու երեսի վարդապետներ, նշ. աշխ., էջ 37-38: Նաեւ ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Հտ. Ա., Վիեննա, 1940, էջ 27-30:

36. ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՐԻՓԵՑԻ, Պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 253: Հմմտ. դեռ ՄԻՐՁՈՅԵԱՆ Հ. Ղ., ժ. Դ. դարի հայ փիլիսոփայական մտքի բնական վերլուծութիւն, Երեւան, 1983, էջ 128-142:

վերականգնէ Հարանց Անապատին ոգիով³⁷: Բայց ամէնէն երեւելին թերեւս Պօղոս Վրդ. Մոկացին էր՝ իբրեւ օրինակելի եկեղեցական, իբրեւ շինարար, իբրեւ վանական կենցաղի բարեկարգիչ եւ իբրեւ ուսուցիչ-դաստիարակ: Ասոր համար է որ ժամանակակից ուրիշ Պատմիչ մը կ'ըսէ թէ Մովսէս Վրդ. Տաթեւացիին հետ «կացին ի միասին բազում ամս եւ եղեմ լուսաւորիչ՝ Վերին Աշխարհացն Հայոց եւ զարդֆ եւ զարդարիչֆ ամապատաւորաց՝ արանց եւ կանանց եւ ուղղիչֆ ամենայն սահմանադրութեանց»³⁸:

Ահաւասիկ Հարանց Անապատի բարեկարգիչներուն կեանքին կոչումը, վկայութիւնը եւ գործին նշանակութիւնը: Վաստակ՝ որմէ դուրս եկան եկեղեցական, վանական եւ ոգեկան բարեկարգութեան, վերանորոգումի եւ շինարարութեան ներքին ոյժերը եւ գացին գործելու կեանքի այլեւայլ ասպարէզներուն մէջ:

Հարանց Անապատի մէջ ուսուցչական ասպարէզին նուիրուած էին³⁹ Տէր Կիրակոս Պոնտացի կոչուած Բահանան, Պօղոս Վրդ. Մոկացին, Ներսէս Վրդ. Մոկացին, Մովսէս Վրդ. Տաթեւացին (յաջորդաբար Մովսէս Գ. Կաթողիկոս Սբ. Էջմիածնի) եւ Թումա անունով Եպիսկոպոսը⁴⁰:

Ժէ. դարու վանք-անապատներուն դերը իսկապէս մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանի վանական եւ մշակութային նոր զարթոնքի պատմութեան համար: Այս տեսակէտով ամենակարեւոր տեղը, անկասկած, վերապահուած կը մնայ Միւնեաց Մեծ Անապատին կամ Հարանց Անապատին, ուրկէ տարածուեցաւ վանական-անապատական հրապուրիչ եւ վարակիչ շարժումը Հայաստանի ամբողջ տարածքին: Իբր վանական-հոգեկան, մտաւոր, կրթական եւ մշակութային հաստատութիւն եւ դպրոց՝ երկար չէ յարատեւած ըսինք. հազիւ 40-45 տարի: Բայց անոր հիմնադիրները եւ հետեւորդները, Ժէ. դարուն, մեծ գիտակցութեամբ, բացառիկ ճիգերով եւ ամբողջական անձնուիրութեամբ փարեցան ու կառչեցան իրենց խոր համոզումներուն՝ ստեղծելու կամ վերականգնելու եկեղեցական-վանական աս-

37. Տե՛ս նաեւ ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Սիսական, նշ. աշխ., էջ 88:

38. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, Ժամանակագրութիւն, նշ. աշխ., էջ 288: Տե՛ս նաեւ ԱՄԱՏՈՒՆԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ., Ժէ. դարու երեւելի վարդապետներ, նշ. աշխ., էջ 28-31 եւ ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ, Դաստիարակութիւնը հիմ հայոց բով, Վենետիկ, 1923, էջ 120-123:

39. «Դրոց ուսուցիչ» կը կոչէ Առաքել Վրդ. Պատմիչ, նշ. աշխ., էջ 259-260:

40. Ասոնց մասին տե՛ս ԱՄԱՏՈՒՆԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ., Ժէ. դարու երեւելի վարդապետներ, նշ. աշխ.:

պարէզին լրջութիւնը, անձի հոգեմտաւոր կատարելագործումին գիտակցութիւնը, բարեկարգութիւններու ճամբով ալ՝ հայ վանական հոգեկանութեան հիմնական արժէքները եւ ասոնց քովն ի վեր՝ ընթերցանութեան եւ գրասիրութեան շինիչ ոգին եւ զբաղումը:

Սիւնիքի Հարանց Անապատ վանքը, նկարագրի այս հիմնական գիծերով, կը մնայ անկասկած Հայաստանի հոգեմտաւոր վերանորոգութեան էական ազդակներէն մէկը:

Պատմութեան այս սահմանագիծին վրայ կանգնած՝ շատ նշանակալից եւ հետաքրքրական հաստատում մը կը կատարէ պատմագիր Լէօ, որուն համաձայն «Գրական-կրթական իդէալներ պաշտող այդ հիմնարկութիւնը, Տաթևի հսկայական ձորին մէջ, մերկայանում է իբրեւ մախատիպար ա՛յն վանական հիմնարկութեան, որ հարիւր տարի ետք հաստատեց Մխիթար Վրդ. Սեբաստացիին Վեմետիկի կղզիներից մէկի վրայ...»⁴¹:

Այս մէկը՝ մեզի կը բանայ արդէն մեր եկեղեցական եւ մշակութային պատմութեան այն նոր, կարեւոր եւ անմոռանալի էջը, որ ներկայ գրութեան սահմաններէն դուրս կը գտնուի:

Հ. ՏԱՃԱՏ ՎՐԴ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

41. Հայկական տպագրութիւն, հտ. Ա., Թիֆլիս, 1904, էջ 154-155: